

XIX АСР II – ЯРМИДА БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛ

Муйдинов Муҳаммадали

Annotatsiya: XIX аср иккинчи ярмига келиб Бухоро амирлиги ўз мавқеи жиҳатидан бошқа хонликлардан ажралиб турар эди. Шу даврга келиб унинг худуди деярли 200.000 кв. км.ни ташкил этди. Зарафшон водийси Са-марқанд шаҳри билан бирга, Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари, Вахш, Кофирниҳон, Панж дарёлари водийсидаги шаҳар ва қишлоқлар, Мурғоб воҳасигача бўлган ерлар Бухоро амирлигига қарашли эди. Бухоро амирлиги Хива хонлиги, Эрон, Афғонистон, Қўқон хонлиги, қозоқ жузлари билан чегарадош бўлиб, XIX аср давомида ўзининг қатор ерларидан маҳрум бўлган эди.

Kalit so'zlar : Туркистон, россия империяси, Хива хонлиги, Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, мустамлака, генерал-губернаторлик, озодлик ҳаракати, бошқарув, ҳарбий, саноат, аграр, қўчириш сиёсати, миллий-озодлик, жадидчилик, уезд, волость, темир йўл, давлат, подшо, дума, қўзғолон, бек.

KIRISH Қатор жангларга қарамай Жиззах, Ўратепа, Хўжанд асосан Қукон хонлиги, Мурғоб воҳаси эса Хива хонлигига охир-оқибатда қарам бўлиб қолди. XIX аср ўрталарига келиб амирликнинг аҳолиси тахминан 2-2,5 млн. киши атрофида бўлган деб ҳисобланади. Пойтахт Бухорода эса аҳоли - 60.000 атрофида, амирликнинг иккинчи йирик шаҳри Самарқандда эса 50.000 яқин киши истиқомат қилган дейилади. Агар XVIII аср I ярмидаги Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида 23 та шаҳар бўлганлиги қайд этилган бўлса, XIX аср 2-ярмига келиб йирик шаҳарларнинг сони 10тадан зиёд ҳисобланиб, улар қуйидагилар эди: Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқалар. Бухоро амирлигида турли халқлар, элатлар истиқомат қилиб, улар ичида ўзбеклар аҳолининг катта қисмини (57%) ташкил этар эди. Ўзбеклар бир неча уруғлардан ташкил топиб, улар ичида сарой, қўнғирот, манғит, жабғу, қарлуқ, қаллиқ, найман, хитой, қипчоқ, қирқ, минг, кенегас, керайит ва бошқалар аҳамиятли ҳисобланар эди. XVIII аср сўнггида Мирзо Бади девонининг маълумотиغا кўра амирликда 50 тага яқин ўзбек уруғлари яшаганлар. Ҳар бир уруғнинг ўзи ҳам қисмларга бўлинган (тақсим). Масалан, манғитлар тўқ, оч, оқ, қора, кўк қисмларга бўлинганлар. Ўз вақтида ҳар бир қисм бошқа гуруҳларга ҳам бўлинган. Масалан, қора манғитлар - жўки, ғалабаҳодир, кўса ва бошқаларга ажратилинган. Улар аксарият Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари, Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида яшар эдилар. Бухоро амирлигининг алоҳида олинган шаҳар ва қишлоқларида, амирликнинг тоғли шарқий қисмида тожиклар, амирликнинг жанубий ва ғарбий районларида кўчманчи туркман қабилалари яшар эдилар.

Қашқадарёнинг баъзи бир жойларида халифалик (VII-IX асрлар) даврида келган арабларнинг авлодари яшаб, уларнинг алоҳида гуруҳлари сайидлар (яъни пайғамбар авлодлари) деб ном олган.

МУНОКАМА Шунингдек, амирликдаги қорақалпоқлар асосан Амударё ва Сирдарёнинг юқори оқими атрофларида ҳамда Зарафшон воҳасида яшаганлар. Кўчманчи қозоқ қабилалари эса (улар асосан кичик ва ўрта жуз аҳлидан эдилар) Бухоро амирлигининг шимолий шарқида, кўпроқ Конимехда кун кечирганлар. Яна амирликда маълум миқдорда эроний форслар, ҳиндлар, яҳудийлар, афғонлар, бир неча юз қалмиқлар, уч мингга яқин рус фуқаролари, татарлар, лўлилар ва бошқа халқлар вакиллари ҳам истиқомат қилганлар. Аҳолининг катта қисми ўтроқ ҳолатда кун кечирган. Ўзбеклар ичида ярим кўчманчилик билан кун кечирувчи уруғ қабилалар Қашқадарё ва Зарафшон воҳасидагина мавжуд бўлиб улар сирасига хитой, қипчоқ, манғитлар кирганлар. Аҳолининг баъзи гуруҳлари, масалан бухоролик яҳудийлар ҳуқуқлари анча чекланган эди. Бошқа диндагиларга одми кийиниб, белга маҳсус билдиргич арқон-зуннор тақиб юриш буюрилган. Аҳолининг аксарият қисми суғориладиган ерлар, водий ва воҳаларда истиқомат қилганлар. Амирлик ҳудудининг катта қисмини эса дашт, чўл ва тоғлар ташкил этган бўлиб, у ерларда кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалар мол боқиш учун фойдаланганлар. XIX асрнинг бошларига келиб кўчманчи аҳолининг сони қисқара борди. Кўчманчи аҳолининг кўпчилиги ўтроқ ҳаётга ўта бошладилар. Мамлакат пойтахти шарққа донғи кетган ва "Бухоройи-шариф" (Муқаддас Бухоро) номини олган машхур Бухоро шаҳри эди. XVIII аср бошида амирликда бўлган Петр I вакили Флорио Беневени пойтахтда 12та дарвоза ва 15000та хўжалик бўлган деб ҳисоблайди. Шаҳарни эса пахса ва қисман пишиқ ғиштдан барпо этилган левор билан уралган дейди. Орадан бир аср вақт ўтгач Бухорода "Мирза Жаъфар" деган мулла номи остида бўлган рус вакили П.И.Демезон 1833-1834 йилларга оид ёзишмаларида Бухорога оид қизиқ маълумотларни келтиради.

Поручик И.В.Виткевич маълумотларига кўра бир пайтлар мавжуд бўлган 12-дарвоза девор босиб, умуман беркитиб ташланганлигини қайд этади.

П.И.Демезоннинг маълумотларига кўра шаҳарда 366та квартал (маҳалла) мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири қошида кичик масжид бўлганлиги қайд этилди. Жумладан, у маҳалла оқсоқоллари шахсларини алоҳида ҳурмат билан тилга олиб ўтади. Бухоронинг бош майдони ўша даврда - Регистон майдони ҳисобланган. Маълумотларга кўра Бухоро шаҳрида ўша вақтда 300тага яқин масжид, 79тача мадраса, "атиғи 2та қамоқхона", 7та усти ёпиқ бозор (Чорсуи-Калон, Чорсуи-Заргарон, Чорсуи-Саррофон, Чорсуи-Биринч, Тўқумдўзи, Тими-Адрас (асосан, бухоролик шойи ғазламалар сотилган), Тими-Сафид (асосан, рус, инглиз матолари сотилган), 25та карвонсарой, 50тача ҳаммом ва бошқалар мавжуд бўлган. 1841 йили Бухоро амирлигида К.Бутенев миссияси таркибида бўлган Н.Хаников эса жами Бухорода 38та карвонсарой (24та тошдан ва 14таси

ёғочдан) мавжуд бўлганини таъкидлайди. Ҳар бир маҳсулотнинг ўз бозори бўлиб, ҳафтанинг турли кунларида Бухоро шаҳри ён-атрофида 22та бозор бўлганлиги хусусида алоҳида тўхтаб ўтади. Унинг бошқа бир маълумотида XIX аср 40-йилларида, жами Бухорода 100та мадраса бўлиб, ундан "60таси амир рўйхатида" қайд этилган дейилади. Шаҳарда, шунингдек яҳудий, шиа-мусулмонларининг ҳам ибодат уйлари мав-жуд бўлган. Бухороликлар ва умуман барча Ўрта Осиё мусулмонлари учун айниқса Баҳовуддин Нақшбанд, Сайфиддин Боҳарзий, Чор-Бакр мақбаралари азиз қадамжолар бўлиб саналган.

Бухоро амирлиги аҳолисининг катта қисми деҳқончилик билан машғул бўлган.

ҲЕСНИМ XVIII-XIX аср I ярмида Бухоро амирлигида бошқа хонликлар сингари хўжаликнинг асосини суғорма ва ҳайдама деҳқончилик ташкил этган. Экинлар ичида дон экинлари олдинги ўринда турган. Суғорма ерларга буғдой, шоли, арпа ва сули экилган. Мол учун пояси озуқа ҳисобланган ва дони қамбағал аҳоли учун асосий овқатлардан бири бўлган жўхори, ёғ олишга мўлжалланган кунжут ҳам кўп ерларга экилган. Саноат экинларидан пахта ўз эҳтиёжи учун деярли ҳар бир хўжаликда етиштирилган. Асосий пахтачилик районлари эса - Бухоро, Шаҳрисабз ва Каттақўрғон бўлган. Шунингдек, тамаки ва бошқа турли экинлар ҳам етиштирилган. Амирлик аҳолиси ичида боғдорчилик, узум-мева, полиз экинларини етиштириш ҳам кенг тарқалган. Бухоро мевалари, узумлари, қуруқ мевалари ҳар вақт маълум ва машҳур бўлган. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимоти бўлган. Ўтроқ аҳоли улар учун керакли маҳсулотлар (нон, мева - сабзавот маҳсулотлари, ип-газлама моллари ва бошқалар) бериб, ўрнига чорвадор аҳолидан мол, қўй -қўзи, тери, жун, гўшт ва сут маҳсулотлари олганлар. Деҳқончилик Ўрта Осиёнинг бошқа ерлари сингари сунъий суғоришга асосланган бўлган. XIX аср бошига келиб кўпгина суғориш иншоотлари қурилди ва қайта тикланди. Зарафшон воҳасида амир Шоҳмурод давридаёқ (1785-1800). Жўйи-саразм канал-лари қурилди. Дарғом канали тўғони, Панжикент яқинидаги, Ургут, Оқдарё, бўйларидаги каналлар қайта тикланди. Давлат каналлар ким томонидан қурилса, ёки қайта тикланса ундан суғориладиган атроф ерларни ўша шахслар ихтиёрига топшира бошлади. Суғориш иншоотларининг кенгайиши деҳқончилик соҳасининг ривожланишига, XVIII аср охиридан бошлаб кўчманчиларнинг катта қисмини ўтроқлашувига сабаб бўлди. Манғитлар сулоласи шубҳасиз бу ҳолатдан манфаатдор эдилар ва бу соҳага кўпроқ эътибор бера бошлаган эдилар. Ерларнинг бўлиниши ҳам албатта, суғориш иншоотлари билан боғлиқ бўлган. Масалан, битта катта сув тармоғи канал (ариқ) орқали суғориладиган 100 000 таноб ер туман дейилган (1 таноб ер 600 кв. сажин ёки 2730 квм тенг) 50 000 танобли ер-ҳазора, унинг ярми-ним ҳазора дейилган. 10 000-15 000 танобли ер- "фалон дарё абхори" деб юритилган. 400 танобли ернинг ҳаммаси аҳоли билан банд бўлса у ҳолда у ер -

қоря дейилган. 300 танобли ер эса одам яшаши, яшамаслигидан қатъий назар - мазрао деб ажратилган. Аҳоли яшайдиган пункт эса балад дейилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.Каримов. Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Шарқ, 2000.
3. Усмонов Қ., Содиқов М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I қисм. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
4. Тиллабоев С. Туркистон ўлкасининг бошқарув тизимида маҳаллий аҳоли вакилларининг иштироки (Фарғона вилояти мисолида). – Тошкент: Фан, 2008.
5. Юнусова Х. Тошкентда 1892 йилги халқ кўзғолони. Сариоғоч, 1998.
6. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydullaev U. Vatan tarixi. (XVI-XX asr boshlari). Ikkinchi kitob. – Toshkent: Sharq, 2010.
8. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
9. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Академия, 2010.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Россия империяси мустамлакачилиги даврида. Биринчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2000.
11. Мусаев Н. Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихидан (XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошлари). – Тошкент: Иқтисод-молия, 2011.
12. Исмоилова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Тошкентнинг “Янги шаҳар” қисми тарихи. – Тошкент: Фан ва технология. 2004.
13. А.Одилов. Абдулмалик тўра бошчилигидаги озодлик ҳаракати тарихи. – Тошкент, 2006.